

REGULY ANTAL NÉPKÖLTÉSZETI GYŰJTÉSEINEK JELENTŐSÉGE

THE SIGNIFICANCE OF THE FOLKLORE COLLECTIONS OF ANTAL REGULY

Sipos Mária

PhD, Nyelvtudományi Intézet, Budapest
sipos.maria@nytud.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az írás Reguly északi hanti folklórgyűjtésének legfontosabb részére, a hősénekekre koncentrálnak. A terepmunkás és a beszélő közti kivételes együttműködés bemutatása után azoknak a stílusjegyeknek és szövegegységeknek az áttekintése következik, amelyek megkönnyítették az előadást/munkát mind az előadó, mind pedig a lejegyző szempontjából.

ABSTRACT

The paper focuses on the Khanty heroic epic songs that constitute the most important part of Reguly's folklore collection. After describing the extraordinary cooperation between fieldworker and speaker those typical text units and stylistic features of northern Khanty heroic epic are discussed that helped and supported the performance/work from the viewpoints of both the performer and the researcher.

Kulcsszavak: hősénekek, hanti, terepmunka, előadás

Keywords: heroic epic, Khanty, fieldwork, performance

Reguly Antal munkássága a folklorisztikában is óriási jelentőségű, aminek több összetevője van; egyebek közt a gyűjtői-terepmunkási teljesítmény, valamint a lejegyzett folklóralkotások értéke is kiemelkedő.

Noha Reguly, amint a legtömörebb életrajzi összefoglalásokból is kiderül, számos finnugor nyelvet megismert, és több néptől gyűjtött különféle műfajú szövegeket – például vannak mari, erza és moksa gyűjtései –, elsősorban a manysik és a hantik körében végzett terepmunkájának eredményei ismertek. Nem ok nélkül. Ezek a szövegek mind mennyiségüknél fogva, mind a gyűjtés korai voltát (1844) tekintve, mind pedig a beszélőkkel és énekesekkel kialakított kapcsolat minőségének és eredményességének szempontjából a legjelentősebb gyűjtők közé emelik Reguly Antalt. A manysi folklórban szerzett tájékozott-

sága alapján Reguly például áttekintést tudott adni a manysi műfajokról (*hősi énekek, medveénekek, lírai költemények, valamint himnuszok és imádságok*) (VNGY I. VI). Ezek lényegileg meghatározták a legfontosabb műfajokat, ami még akkor is elismerést érdemel, ha Munkácsi Bernát később ennél több műfaji csoportba osztotta be Reguly manysi gyűjtéseit (világteremtési hagyományok, istenek hősi énekei és regéi, istenidéző igék, medveénekek, medveünnepi színjátékok, jávorénekek, vitézi énekek, sorsénekek, mesék; VNGy I. XIII–XVI). A manysi anyag kiadása, amely a múlt század 20-as éveieiig megvalósult, Munkácsi Bernát érdeme (VNGy). Reguly hanti hagyatékát jóval hosszabb ideig tartott megfejtetni – amiben a legnagyobb érdem Pápay József –, valamint kiadni: az első kötet 1905-ben jelent meg, a második a gyűjtés századik évfordulójára, és a kiadás 1965-re fejeződött be (ONGy; OH I.; OH II.; OH III/I.; OH III/II.). A fordítások nyelve német és magyar volt, így napjaink főként angol nyelvű tudományossága számára e rég kiadott könyvek nem nyújtanak könnyű elérést a szóban forgó folklórányaghoz.

Reguly Antal legnagyobb terjedelmű folklórgyűjtése a szigvai hantiból származik, egy azóta kihalt nyelvjárából, amelyből más szöveg nem is áll rendelkezésre. A szigvai folklórgyűjtés kisebb részben medveéneket, mondát tartalmaz, legnagyobbbrészt azonban hősénekekből áll. A hősénekeket műfaji szempontból – a Pápay József által gyűjtött további négytel egyetemben – Demény István Pál kutatta. Elvégezte tipológiai (Demény, 1977), valamint történeti feldolgozásukat is (Demény, 1978). Az északi hanti hősénekeket a következőképpen jellemezte: az előadásmód egyes szám első személyű, az azonos felépítésű énekkezdetek először meglehetősen földrajzi pontossággal lokalizálják a főszereplők lakhelyét. Utána következik a hős rokonságának részletes ismertetése. Az énekek mindig egymenetűek, tehát a történet elején kitűzött cél teljesül, és akkor sem alkot ciklust több ének, ha összefűzhetőek lennének a közös főszereplő okán (Demény, 1977, 41.). A következő típusokat állapította meg: *férjszerző, apai bosszúok, a hős felnevelkedése, ellenség támadása (álnok sógorok)*, valamint *feleségszerző* típus (Demény, 1977, 40.). Ezeket a típusokat nagyjából hozzá lehet rendelni az epikus műfaj különböző korszakaihoz. A legrégebbieken mitikus szereplők és helyszínek is vannak (férjszerző, apai bosszúok), míg sokkal későbbiek azok, amelyekben például orosz ellenség jelenik meg. A feleségszerző típus keletkezését kb. a 13–16. századra teszi (Demény, 1978, 158.). A Reguly-hősénekek alapján tehát a műfaj történeti alakulásáról is képet lehet alkotni.

A folklórányagot teljes egészében egy idős hanti énekestől, Nyikilov Maximtól jegyezte fel Reguly. A tizenkét epikus éneknek az összerjedelme is figyelemre méltó: több mint 17 000 sor, amelynek rögzítése, figyelembe véve az erre a munkára fordított napok számát, erőltetett munkát igényelhetett. Ezt alátámasztja Reguly feljegyzése, amelyben komoly kimerültségről panaszkodik: „Brust und Kopf sehr angegriffen vom vielen Schreiben” (idézi Zsirai, 1944,

VII.). A 2795 sort kitevő *Jeli város énekével* (OH I., 166–487.) például három napon át dolgoztak, és napi kb. 900 sor lejegyzése akkor is komoly teljesítmény, ha ezeken verssorokat kell értenünk. Ez az anyag lezárt szöveganyagot jelent kutatási szempontból, hiszen abból a korból, illetve ebben a nyelvjárásban nem ismerünk ide sorolható gyűjtéseket. Ugyanakkor nem tudhatjuk, hogy az énekes teljes repertoárja mekkora volt.

Ezt az együttműködést az obi-ugor kultúra legjobb ismerője, Schmidt Éva is igen nagyra tartotta (Schmidt, 2001). Amint írásában kifejtette, Reguly és Matthias Alexander Castrén egészen más alapról közeledtek az uráli nyelvet beszélő népekhez, mint az orosz kutatók, hiszen azt keresték, ami ezeket a nyelveket, illetve kultúrákat összekapcsolja a sajátjukkal. Emellett ezeket a kis nyelveket egyenrangú információhordozónak tekintették (Schmidt, 2001, 99.). Reguly lelkes kutatói kíváncsisága mellett ki kell emelni Nyikilov Maxim intelligenciáját is, hiszen világosan kellett látnia, hogy az énekes hagyomány átadására és megőrzésére nyílik lehetősége valamilyen formában. A kölcsönös megbecsülés és bizalom nélkül elképzelhetetlen és minden bizonnyal megfeszített munkát mindkettejük részéről az a felismerés motiválhatta, hogy az értékmentés halaszthatatlan. „Valami közös érdekeltég nélkül, pusztán bérért aligha képzelhető el olyan intenzitású együttműködés, mint az övék volt” (Schmidt, 2001).

Az a kérdés, hogy mennyire volt érthető az archaikus vonásokat felmutató folklórszöveg Reguly számára, már átvezet a terepmunka fizikai nehézségeitől a kutatói, szellemi teljesítményhez. Regulynak 1844 őszére, amikor a szóban forgó terepmunkára került sor, már számos írásbeliséggel nem vagy alig rendelkező kis nyelvvel volt dolga. Ennek ellenére nem szabad alábecsülni, hogy létrehozott egy jól működő lejegyzési rendszert a számára ismeretlen hanti dialektus számára. A későbbiekben kialakultak különböző hagyományok, iskolák, amelyek az uráli nyelvek hangrendszerét jellemzően mellékjeles karakterekkel – először nagy fonetikai pontosságra törekedve, majd pedig fonematikus szemlélettel – leírják. Reguly azonban a 19. század közepén saját találékonyságára hagyatkozva alkotta meg azt a rendszert, amely az obugristák számára ma is értelmezhető szövegjegyzést eredményezett. Ebben alkalmaz mellékjeles karaktereket is (például ä), valamint betűkapcsolatokkal is él. Felfedezhetők benne olyan megoldások is, amelyek a magyar és a német helyesírás jellemzőin alapulnak (például a palatalizált, más szóval jésített n és t hangok jelölésére a magyar ny, ty, a jésített s hang jelölésére, amilyen nincs a magyarban, a németes sch betűkapcsolatot vezet be). Ez a hangjelölés az ingadozások, kisebb következtelenségek ellenére is alkalmas volt arra, hogy a későbbiekben a megfjtésre vállalkozó kutatók, akik nem is szigvai, hanem más nyelvjárású adatközlőkkel dolgoztak, a már az 1844-es lejegyzés időpontjában is archaikus vonásokat mutató szöveget megfjték. Ugyanakkor Reguly lejegyzésében a szóhatárok megállapítása sok esetben pontatlan, ami visszavezet a fenti kérdéshez: vajon mennyire volt érthető szá-

mára, amit Nyikilov Maxim előadott? Noha erre aligha lehet pontosabb választ remélni, mint hogy vélhetőleg nem minden részletében tudta értelmezni, ez még inkább kiemeli, hogy felismerte e folklórhagyomány jelentőségét, és fáradságot nem ismervé meg is örökítette.

A hősénekek stílusáról is megfogalmazható néhány jellegzetesség. Nem jelentenek könnyű olvasmányt: bennük számos, az obi-ugor folklór más műfajaiban is ismeretes, de az átlag európai olvasó számára szokatlan stílusesszék dominál. Közülük a legfontosabb a paralelizmus, a díszítő jelzők bőséges használata, illetve az ismétlés. Ezek rendszerint kombinálódnak is egymással. A paralelizmus lényege az, hogy az alapsor szintaktikai szerkezetét minden részletében másolja a párhuzamos sor, az első sort felépítő szavakat pedig vagy változatlanul ismétli meg, vagy szemantikailag módosítja (Bakró-Nagy, 1985; Szabolcsi, 1990), például: „*Emberfia sokat látó két szememet / irányzott nyíl bűvös helyén hová irányítom, / megcélzott vad drága helyén hová irányítom?*” (OH I, 186.). A díszítő jelzők (epitheton ornans) általában halmozással párosulnak, különösen az újabb típusba tartozó hősénekek szövegében, például: „*a táplálékos Ob valamerre levő hosszú jeles folyóvonalának közepe táján / a halas Ob hosszú jeles folyóvonalának közepe táján [...]*” (OH I., 468.). Az ismétlésnek pedig valójában nagyon sok megjelenési formája van; mondaton belül legtöbbször töismétlés: „*A koros ember sok korát tovább üljük / az idős ember sok idejét tovább fogyasztjuk*” (OH I, 176.); de a szóismétlés, illetve a szó- és töismétlés együttes előfordulása sem ritka: „*Mi bizony a hét világtáj hét nőjét hétté szállígtattuk*” (OH I, 52.). Az alábbi részlet pedig a fent említett stílusesszék kombinálódását illusztrálja. Aláhúzás jelöli a paralel sorokban a változó elemet, dőlt betűvel szerepel a paralelizmusokban változatlan elem; félkövér betűvel olvasható a mondaton belüli töismétlés. (Az előzményben a főhős nagybátyja – hogy megfelelő fegyverzettel szerelje fel a főszereplőt – elővett a rejtékhelyről egy nyírhéj puttyont.)

<u>Elvágni</u>	való	kötélet	<u>elvágja.</u>
<u>eloldani</u>	való	kötélet	<u>eloldja.</u>
<u>az ajtó</u>	puttyon	<u>ajtaját</u>	<u>főlnyitja.</u>
<u>a födeles</u>	puttyon	<u>fődelét</u>	<u>leveszi.</u>
<u>isten</u> havához hasonló	fehér	<u>páncélt</u>	<u>húz ki [belőle]</u>
<u>teremtő</u> havához hasonló	fehér	<u>páncélt</u>	<u>húz ki [belőle].</u>

(OH II, 286.)

Noha európai befogadó számára szokatlan stílusról van szó, a szöveg erős szerkesztettsége, vagyis az, hogy a stilisztikai eszközök egyenként is átláthatóbbá teszik a szöveg felépítését, és alkalmanként megjósolhatóvá teszik a következő sorokat, inkább segíthette, semmint nehezítette a lejegyzést.

A szövegeknek a fentiek mellett van még egy olyan jellegzetessége, amely könnyíthette a megértést. Bizonyos mondatszerkezetek feltűnően gyakoriak, sémaként működnek, és nagyszámú formula felépítéséhez szolgálnak alapul. Az alábbiakban a számos, sűrűn előforduló séma közül az illusztrálja a jelenséget, amely az eseményt eseményhez hasonlító formulák szintaktikai vázát adja meg. A hasonlatban a főige a fogalmi síkhoz, az archaikus képzővel alkotott igenév pedig a képi síkhoz tartozik.

<i>sas</i>	<i>vuazi</i>	āmes-tangen	<i>il+n/</i>	āmes-tal
hermelin	kacsa	ül-PTCP	lent	ül-EVID.PRS.3SG

[Alvilági sokor-öreg]

'menyétrece ülésével megülepedik,

közönséges récze ülésével megülepedik.' (ONGy, 39.)

Ehhez a mondatszerkezeti mintához olyan formulák is tartoznak, amelyekben töismétlés is van (*bogas fa botolásával botolom, ágas fa csapkodásával lecsapkodom*), és olyanra is vannak példák, ahol a szerkezetet nem teszi prominenssé semmiféle stilisztikai eszköz (*isten havához hasonló fehér páncélt [...] / Sok fűrtben dús fejem fölött / pikkelyes hal csillogásával kiterjesztem*).

Az eddigiekben a hősénekek stílusát elsősorban a lejegyző oldaláról közelítettük meg. A továbbiakban az énekes és a produkció szempontjából foglalkozunk a szöveggel. A homéroszi eposzok, valamint más, szóbeliségben létrejött epikus énekek kapcsán nőtt meg az érdeklődés a nagy terjedelmű folklórszövegek iránt: miképpen lehetséges több száz vagy ezer sort megjegyezni? Amikor a kutatók megállapították, hogy korántsem szövegek megjegyzéséről van szó, hanem minden előadás alkalmával újra és újra lejátszódó alkotói folyamatról (composition-in-performance), az érdeklődés homlokterébe a szöveg létrehozásának technikája, illetve eszközei kerültek (Parry, M.–Parry, A., 1971; Lord, 1960).

Az elemzések feltárták, hogy az énekesnek különféle szintekhez tartozó építőelemek állnak rendelkezésére. Ezek közül a legkisebb a szubformula, illetve a formula, amelyek szószerkezetnek, illetve mondatnak feleltethetők meg, és többé-kevésbé állandó formában létező szövegegységek (Homérosznál az új nap kezdetét csaknem mindig ez a formula jelzi: *Majd hogy a rózsásujjú hajnal kélt ki a ködből*). Az úgynevezett típusjelenetek, más terminológiával témák, azaz a cselekményt felépítő közvetlen alkotóelemek pedig teljesen vagy nagyrészt formulákból épülnek fel. Ilyen lehet például a hős álma, készülődése, indulása a csatára, a párharc leírása, valakinek az érkezése, a haditanács stb. (Reichl, 2015).

Nyikilov Maxim hősénekei pontosan így épülnek fel. Szubformulára, azaz különböző formulákban felbukkanó szószerkezetre számos példa van. A *megfagyott nyírhéj pattogása/hasadozása* a zajló folyó hangjára utaló formula része

is lehet, és a felháborodott beszédet felidéző formulában is gyakran előfordul. Ahogy Homérosznál, úgy a Reguly-hősénekekben is állandó formulák vannak a reggel beköszöntére (pontosabban arra, hogy a hőst a besűrűdő napsugár kelti fel); ezek egyike a következő: „*a tavaszi verőfényes asszonyod (é. A nap) / az őszi verőfényes asszonyod, / a tavi [tápláléktól] zsiros kezét / a halas tápláléktól zsiros kezét / a nyílásfödeles házam nyílásfödele mellett, / a tetőnyílásos házam tetőnyílásán / két gerenda közé (v. között) benyújtja / három gerenda között bekukkant*” (például OH I, 216.). Ez a formula a bosszúra vagy összecsapásra induló főhős ébredését leíró típusjelenet alkotórésze, amely számos hősénekekben olvasható közel ugyanabban a formában (OH III/II, 62.; ONGy, 171.). A fehér páncél előkereséséről szóló, fent idézett sorok a főhős felfegyverzéséről szóló típusjelenet elemei – a példákat hosszan lehetne sorolni a formula és a típusjelenet összefüggésének illusztrálására.

A formulákból történő építkezés azonban nem gépies folyamat. Erre a hősénekekben sűrűn előforduló, párharcot elmesélő típusjelenet jó példa, mert nagy számban fordul elő még egyazon hőséneken belül is: az *Obdorszki ének*ben hét, a *Jeli város ének*ében pedig hat alkalommal. Az eseménysor leírására összesen tizenhat formula áll rendelkezésre (az ellenség szétszaladásától, a következő áldozat becserkésztésétől kezdve az íj felajzásán, az ellenség lenyilazásán, összeesésén, elvérzésén át, a győztes és a legyőzött közti párbeszédet követően a végtagok levágásáig és az értékes páncél megkaparintásáig minden részletet lefednek a formulák). Ezek közül nem mindegyik szerepel az összes vonatkozó típusjelenetben, bár kétségtelenül nagyon hasonlóan írják le a közelharcokat. Megfigyelhető azonban, hogy amikor a főszereplő kerül ki győztesen az összecsapásból, akkor sok formulát alkalmazó, majdnem minden részletre kiterjedő leírást kap a hallgató. Ha azonban a főszereplő táborából/családjából került ki valaki vesztesen a harcból, akkor szűkszavú a leírás, és hiányoznak a kegyelemért könyörgést, a megaláztatást, a megcsonkítást és kifosztást részletező formulák. A formula szerepeltetését vagy kihagyását tehát vélhetőleg nem a változatosságra törekvés határozza meg, hanem valamilyen funkcionális vagy tartalmi okra vezethető vissza. Emellett az is változatosságot hozhat, hogy az énekes él-e a paralel sor lehetőségével. Végül szintaktikai variációkra is van mód, például egy-egy formula megjelenhet esetenként kérdő formában is. Más típusjelenetek hasonló vizsgálata feltárhatja, hogy milyen módon, milyen szempontok szerint „gazdálkodik” az énekes az általa ismert formulakészletből (Sipos, közlésre leadott kézirat).

Összefoglalásképpen elmondható, hogy Regulynak tipikus, valamint egyéni vonásokat is jócskán felmutató hősepikeit sikerült felgyűjtenie, amelynek kutatása sok tanulsággal szolgálhat az általános folklorisztika számára is. A magyar tudományos közösségnek pedig feladata, hogy a szövegeket elérhetővé és kutathatóvá tegye a nemzetközi tudományosság számára is.

IRODALOM

- Bakró-Nagy M. (1985): A paralelizmus szemantikájáról (kognitív mechanizmusok a paralelizmusokban). (*Műhelymunkák* III) Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet
- Demény I. P. (1977): Az északi osztják hősi énekek tipológiai elemzése. *Nyelv- és irodalomtudományi Közlemények*, 21, 33–43.
- Demény I. P. (1978): Az északi osztják hősi énekek történeti fejlődése. *Nyelv- és irodalomtudományi Közlemények*, 22, 147–158.
- Lord, A. B. (1960): *The Singer of Tales*. Cambridge: Harvard University Press
- OH I. = Osztják hősenékek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. Közzéteszi: Zsirai Miklós. (1944) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia
- OH II. = Osztják (chanti) hősenékek II. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. Közzéteszi: Zsirai Miklós. (1951) Budapest, Akadémiai Kiadó
- OH III/I. = Osztják (chanti) hősenékek III/I. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. Zsirai Miklós hagyatékából közzéteszi: Fokos Dávid. (1963) Budapest: Akadémiai Kiadó
- OH III/II. = Osztják (chanti) hősenékek III/II. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. Zsirai Miklós hagyatékának felhasználásával közzéteszi: Fokos Dávid. (1965) Budapest: Akadémiai Kiadó
- ONGy = Osztják népköltési gyűjtemény. Reguly Antal hagyatéka és saját gyűjtései alapján közzéteszi Pápay József. (1905) Budapest–Leipzig: Hornyánszky Viktor – Karl Hiersemann
- Parry, M. – Parry, A. (eds.) (1971): *The Making of Homeric Verse*. The Collected Papers of Milman Parry. Oxford: Clarendon Press
- Reichl, K. (2015): The Varieties of Formulaic Diction in Turkic Oral Epics. In: Detelić, M. – Delić, L. (eds): *Epic Formula. A Balkan Perspective*. Belgrade: Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 159–172. DOI: 10.2298/BALC1344079R, <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-7653/2013/0350-76531344079R.pdf>
- Schmidt É. (2001): Terepgondolatok az osztják nép és kutatása hőskoráról. In: Szilágyi M. (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom 20. (A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve)* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 99–120.
- Sipos M.: Egy típusjelenet a Reguly-hősenékekből. Közlésre leadott kézirat (előadásként elhangzott a Reguly200 című konferencián, Magyar Földrajzi Múzeum, Érd, 2019. szeptember 3–4.) http://regulymuzeum.hu/sites/default/files/csatolmanyok/reguly_absztraktotet_1.pdf
- Szabolcsi A. (1990): Osztják paralelizmusok és mellérendelő összetételek. *Nyelvtudományi Közlemények*, 91, 221–226.
- Zsirai M. (1944): Előszó. In: OH I. = Osztják hősenékek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. Közzéteszi: Zsirai Miklós. (1944) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, I–XVII.